

Az ómagyar hangrendszer és a főbb hangváltozások

Az ómagyar kori **magánhangzó-rendszer** több lényeges ponton eltér a mai állapottól. Érdeemes felidézni, hogy a mai magyar köznyelvben 14 magánhangzó van, 7 rövid és 7 hosszú, melyek következetesen párokba rendeződnek: *a-á, e-é, i-í, o-ó, ö-ő, u-ú, ü-ű*. Az ómagyar kor elején a rövid-hosszú szembenállás, e fontos rendszertani jegy még csak részlegesen van jelen: az első három pár esetében igen, egyébként azonban nem, mert a hosszú magánhangzók többsége még hiányzik, illetve csak a korszak folyamán fog kialakulni. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a rövid és a hosszú hangok mellett ebben a korban kettőshangzókkal is számolhatunk – ezeket a mai magyar köznyelv nem ismeri.

A rövid magánhangzók köre a korszak elején 8 elemből áll: *á, e, ě, i, j, o, u, ü*. Közülük igen érdekes a hátul képzett *j* sorsa. Ennek egykori meglétét jól mutatja az, hogy egyes, *i*-t tartalmazó szavakat máig a hajdani mély hangrendnek megfelelően toldalékolunk: *írok, hidak*. Arra nézve, hogy e hang még az ómagyar kor első felében is megvolt, bizonyítékot jelent a magyar *Csík* helynévnek a románba átkerült alakja: *Ciuk* (ejtése Csuk), ami világosan jelzi, hogy az átadás idején, a 13. században a magyar névalakban még hátul képzett hangot ejtettek. Ezután e hang eltűnt, mégpedig úgy, hogy legtöbbször elől képzett *i*-vé alakult.

A rövid magánhangzók körében további fontos változás az ajakkerekítés nélküli (illabiális) *á* visszaszorulása és a ma ismert ajakkerekítéses (labiális) *a* megjelenése. A két jelenség összefügg egymással: az utóbbi hang az előbbiből lett. Természetesen volt olyan időszak, amikor ezek egymás mellett éltek. (Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvterület egy részén, így a palóc nyelvjárásban az *á* máig megőrződött.) Az *a* keletkezéséhez az *á* > *a* változás (labializáció) mellett az *o* > *a* változás (nyíltabbá válás) is hozzájárult. (Mindkettőről lásd alább.) Ugyanennek a két változásnak köszönhetően jelent meg egy másik új elem, az *ö* is. Ennek előzményét egyrészt az *ě*, másrészt az *ü* jelentette. A változások mérlege az elemek számát tekintve a következő: az *á* és az *j* eltűnésével, valamint az *a* és az *ö* keletkezésével a rövid magánhangzók száma végeredményben nem változott: a rendszer a 13. század tájától ugyancsak 8 elemből állt.

A hosszú magánhangzók köre a korszak folyamán fokozatosan bővült. A már korábban is megvolt három hang (*á, é, í*) mellé több új elem keletkezett a megfelelő rövid magánhangzó nyúlásával. Ezek közé tartozik az *ú*, az *ű*, valamint egy azóta eltűnt magánhangzó, a hosszú nyílt *ē* (*kēz* > mai *kéz*). Ezzel párhuzamosan a kettőshangzók

alakulása is sokféle hosszú magánhangzót eredményezett. Az *ó* és az *ő* kifejezetten ilyen előzményből alakult ki. E két elem jött létre a legkésőbb; ezt tükrözi az a tény is, hogy a szóvégi rövidülésben soha nem vettek részt. A 13. századra a hosszú magánhangzók rendszere teljessé vált: 8 elemből állt, akárcsak a rövid magánhangzóké. Ezzel a rövid–hosszú szembenállás teljesen kiépült, s a rendszer meghatározó jegyévé vált. (E hangrendszerbeli jelenségnek a verstani következményei is figyelemre méltók: a magyar nyelv adottságai lehetővé teszi az időmértékes verselés meghonosodását. Ennek első képviselője egy egysoros hexameter a *Könyvecse* című kódexben: „Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti.”)

Maguk a kettőshangzók a korszak jellegzetes elemei. Ezek valójában változó képzésű hangok, amelyekben kétféle minőséget tudunk megkülönböztetni. Két fő típusuk különül el: az illabiális utótagúak (például: *áj*, *ēj*) és a labiális utótagúak (például: *ou*, *ēj*). Az előbbieket az ősmagyarban jöttek létre, s az ómagyar kor elején már eltűnőben voltak. Az utóbbiak ómagyar fejlemények (lásd alább). Valamennyinek jellegzetes sorsa a hosszú magánhangzóvá válás (egyfelől *á*, *é*, *í*, másfelől főként *ó*, *ő*, *ú*, *ű* alakult belőlük). Ez a változás a kettőshangzók fokozatos visszaszorulásához, illetve eltűnéséhez vezetett – folyamatosan gyarapítva egyúttal a hosszú magánhangzók állományát.

A **magánhangzó-változások** körében első helyen a tővégi magánhangzók eltűnése érdemel figyelmet. Tudvalevő, hogy a finnugor alapnyelvben minden szó rövid magánhangzóra végződött. Szóvégi helyzetben e magánhangzók az ősmagyar kor folyamán felső nyelvvállásúvá váltak, majd az ómagyar kor első századaiban megindult teljes, kivétel nélküli eltűnésük. A *Tihanyi alapítólevél*ben mind a korábbi, mind az újabb tővég jelen van: *utu*, illetve *ut*, ám az esetek kétharmadában már a tővégi magánhangzó nélküli forma jelentkezik. Fontos jelezni, hogy bizonyos toldalékok előtt e magánhangzók máig megmaradtak, úgyszólván eredeti formájukban: *utak*, *utat*, *utas*. A kétféle helyzetben (különösen a szóvégiben) további változások egész sora indulhatott meg – a tőtípusok jelentős része voltaképpen ezekkel függ össze.

A már említett nyíltabbá válás és labializáció két igen átfogó változás a rövid magánhangzók körében. Az előbbi során felső nyelvvállású magánhangzóból középső, középsőből alsó nyelvvállású keletkezik: *i* > *ë* (*higy* > *hëgy*), *ë* > *e* (*kërëszt* > *kereszt*), *ü* > *ö* (*szüm* > *szöm*), *u* > *o* (*fuk* > *fok*), *o* > *a* (*potok* > *patak*). A labializáció során ajakkerekítés nélküli magánhangzóból ajakkerekítéses jön létre: *i* > *ü* (*szim* > *szüm*), *ë* > *ö* (*lël* > *löl*), *á* > *a* (*hál* > *hal*). Amint korábban jeleztük, az *a* és az *ö* hang e két változás révén jött létre.

Rövid magánhangzók nyúlása, hosszú magánhangzók rövidülése egyaránt jellegzetes változás az ómagyarban. A nyúlás számos esete közül különösen figyelemreméltó az ún. pótlónyúlás, amely a tövégi magánhangzó eltűnéséből adódó szóhosszúság-veszteséget kompenzálja, s különösen egyszótagú szavakban gyakori: *utu* > *ut* > *út*. A hosszú magánhangzók rövidülése legkövetkezetesebben a három legkorábban keletkezett hangot érinti, szóvégi helyzetben: *kéri* > *kéri*, *házá* > *háza*, *kezé* > *keze*. A toldalékolt alakok az *á*, *é* esetében máig őrzik a korábbi állapotot: *házában*, *kezében*. Egyes esetekben a korábbi *ú*, *ű* is megrövidült, vö. *kapu*, *eskü*.

Figyelmet érdemel egy olyan jelenség, amely a szóalakok belső szerkezetével függ össze. Három vagy több szótagú szavakban a második nyílt (azaz magánhangzóra végződő) szótag magánhangzója nemegyszer kiesik: szláv *malina* > m. *málna*. E változást kétnyíltszótagos tendenciának nevezzük. Igen gyakran fellép toldalékos alakokban is: *tüköröt* > *tükröt*.

A **mássalhangzórendszer** kapcsán kiindulópontként ismét tanácsos emlékezetünkbe idézni a mai állapotot: a köznyelvben ma 25 mássalhangzó van. Az ómagyar kor elejének állománya ennél valamivel kisebb. A döntő különbséget azonban abban láthatjuk, hogy jó néhány hajdani hang a korszak folyamán eltűnt, több más elem pedig (nemegyszer az előbbi folyamattal összefüggésben) ekkor keletkezett.

A meglevő hangokat a következőképpen rendszerezhetjük. A felpattanó zárhangok körében megvan a *p–b*, *t–d*, *k–g* pár; az orrhangú mássalhangzók köre teljes: *m*, *n*, *ny*; a réshangok közül jelen vannak a következők: *β* (a *b*-vel azonos helyen képzett réshang), *f*, *sz–z*, *s*, *j*, *χ–γ* (a *k*-val és a *g*-vel azonos helyen képzett két réshang); a zárréshangok (affrikáták) közül a *cs* és a *dzs* (ez utóbbi nem azonos a mai *dzs*-vel; az csak a 16. században fog megjelenni); megvan továbbá az *l*, *r*, *ly*. Az elemek többsége minden helyzetben (szókezdő, szó belseji, szóvégi pozícióban) előfordulhat. Jellemző a zöngétlen–zöngés szembenállás megléte is, egyes párok (*f–v*, *s–zs*) azonban csak ómagyar kor folyamán fognak kialakulni.

Az eltűnő elemek a következők: *β*, *γ*, *χ*, *dzs*. Közülük háromról elmondható, hogy egy adott hang eltűnése és egy másiknak a keletkezése között összefüggés van: a képzés helyének eltolódásával jött létre a *β*-ből a *v*, a *χ*-ből a *h*, a *dzs*-ből a *gy*. A *γ* hangnak nincs közvetlen folytatása a rendszerben.

A korszak folyamán keletkeztek a következő mássalhangzók: *ty*, *gy*, *v*, *zs*, *h*, *c*, *dz*. (Az első hat elem az ómagyar kor első felében, a *dz* jóval később.) Velük kapcsolatban egy elvi kérdést is érdemes felvetni. Hogyan bizonyítható egy adott elem hiánya? Erre nézve elsődleges forrást jelenthetnek azok a jövevényszavak, amelyekben az eredeti hangot egy

másik, hozzá közel álló hang helyettesíti. Ilyenkor hol az átvevő, hol az átadó nyelv hangrendszerére nézve vonhatók le tanulságok. A szláv *nemec* > m. *német* arról tanúskodik, hogy az átvétel korában a magyarban még nem volt *c*. Másfelől a m. *Temesvár* > román *Timișoara* kapcsán az eltérés okát nem kereshetjük az átvevő nyelvben, a románban ugyanis mindig volt *v*; ebből kiindulva azt kell feltennünk, hogy az átadó nyelvben – a magyarban – hangzott másképp a szóalak: nem *v*-vel, hanem a korábbi *β*-s formában. Ha tekintetbe vesszük az átvétel korát, mely a szomszéd népekkel való történeti kapcsolatok keretébe illesztendő, értékes kronológiai fogódzót kaphatunk arra nézve, hogy egy adott időszakban még (vagy már) megvolt-e egy hang.

A **mássalhangzó-változások** közül célszerű kiemelni két jellegzetes ómagyar hang, a *β* és a *γ* alakulásmódját, mely sok tekintetben párhuzamos, és sokrétű következményekkel jár. Szóvégi helyzetben rendszeresen bekövetkezik az ún. vokalizáció: mindkét mássalhangzóból félhangzós magánhangzó (*ü*, *ű*) keletkezik, mely az előtte álló magánhangzóval kettőshangzót alkot: *fey* > *feü* > *fëü* > *föü* > *fő*. E példasor képet ad egy mássalhangzó eltűnéséről, egy kettőshangzó megjelenéséről (s két elemének fokozatos összezsizsolódásáról), majd egy hosszú magánhangzó keletkezéséről is. Más fonetikai helyzetben, két magánhangzó között a fenti mássalhangzók kiesnek, ún. hiátus keletkezik, melynek megszüntetése legtöbbször hiátustöltő mássalhangzók (*j*, *v*, *h*) belépése révén valósul meg: *feyé* > *feé* > *feje*. E változások eredményeként a *γ* eltűnése már a 11. században megkezdődött. A *β* további sorsa összetettebb, de erről a hangról is elmondható, hogy az ómagyar kor első felétől kezdve a nyelvterület nagy részén eltűnt. E hangnak azonban van folytatása: más helyzetekben *v*-vé alakult (*βirág* > *virág*).

Az ómagyar korban sok olyan jövevényszó kerül be nyelvünkbe, amely egy akkor merőben szokatlan jelenséget: mássalhangzó-torlódást tartalmaz. Ennek feloldására igen erős az igény. Szó elején jellegzetes mód erre egy előtét hang megjelenése: latin *schola* > m. *iskola*, vagy egy bontóhang beiktatása: szláv *brat* > m. *barát*. Szóvégi helyzetben is előállhat a torlódás jelensége, például hangváltások (tövéghangi magánhangzó eltűnése) következtében: *hatalmu* > *hatalm* > *hatalom*. A szóvégi torlódás akár hármas szó belseji torlódáshoz is vezethet: *hatalmnak* > *hatalomnak*. A feloldás legfőbb módja itt is a bontóhang megjelenése.

Végül az ómagyar kori hangváltásokkal kapcsolatban lehetséges olyan jelenségnyalábokról is szólni, melyek végső soron mind a szóvégek gyengülésének, redukciójának az irányába mutatnak. (Ez összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy a

magyarban a hangsúly az első szótagra esik, a szóvég tehát eleve hangsúlytalan, s jobban ki van téve a változásoknak.) Az egyik ilyen változássor a következő elemekből épül fel: a tővégi magánhangzók eltűnése; a szóvégre került β , γ vokalizációja; kettőshangzók keletkezése; ezekből hosszú magánhangzók előállása; egyes esetekben ezek rövidülése. A másik változássor a j utótagú diftongusokkal kapcsolatos: ezekből hosszú magánhangzók keletkeztek (\acute{a} , \acute{e} , \acute{i}), melyek sorsa szóvégen a megrövidülés.

Korompay Klára, A középkori magyar nyelv évszázadai. In: Madas Edit szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, OSZK, 2009. 33–51. A fenti fejezet: 34–37.